

A tanulmányban elvégzett vizsgálódások tárgyát a Kant által az *Ítéleőrő kritikája* fogalmi rendszerében kidolgozott fenséges-analitika, valamint a tiszta spekulatív észeszmék e vonatkozásban betöltött szerepe közötti alapvető összefüggések képezik. A fenségesességnek az individuumban feltáruló specifikus érzése álláspontunk szerint közvetlen kapcsolatban áll a moralitás alaptörvényeit a kritikai rendszer építményébe integráló mű, *A gyakorlati ész kritikája* kategoriális keretein belül a filozófus által megalkotott moralitás-, illetve szabadságdefinícióval. A tanulmány lényegi célját e kapcsolat feltárása képezi a kanti fenséges-meghatározás részletes elemzésén keresztül.

Az ítéleőrő esztétikai szinten történő működésének jobb megértése érdekében tisztáznunk kell e fakultás lényegi meghatározottságait, és ezeknek a fenséges fogalmával való lényegi kapcsolódási pontjait. A kanti meghatározás szerint az ítéleőrő az a képesség, amelynek segítségével egy különös, individuális elemet mint egy általános egység alá foglaltat gondolunk el. Az általános mindig törvény-, vagy szabályjellegű, amely révén a különös elemek sokfélesége rendszeres egységbe szerveződik. Kant az ítéleőrő két fajtáját különíti el: *a meghatározó ítéleőrő* akkor működhet, ha a törvény általánossága által megalkotott szabályszerűség már eleve adva van, azaz akkor, ha tisztában vagyunk a szemléletben közvetlenül adódó érzéki sokféleségben rendet teremtő elvekkel. A másik típus esetén a feladat jóval nehezebb: ekkor semmiféle eleve adott szabályszerűség sem biztosítja a különféleség egységbe szervezését, hanem előbb magát a szabályt kell megkonstruálnunk, mintegy a semmiből megteremtünk. Kant ezt a változatot *reflektáló ítéleőrő*nek nevezi, és rögtön hozzáteszi, hogy a fenséges megítélése csakis e fakultás működtetése által lehetséges.

Mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, egy másik szinten ellenben, ahol a fogalmak tartalma ugyanaz marad, csak funkciójuk változik meg, (a tulajdonképpeni morális, illetve esztétikai szint) lehetővé válik az észeszmék radikálisan eltérő jellegű működtetése is, amelynek végeredményeként a tiszta spekulatív szférában szükségszerűen felbukkanó és mindenkor feloldhatatlan ellentmondásokat reprezentáló antinomikus formák természete, illetve szerepe gyökeresen megváltozik.

Az esztétikai szinten a természeti világ kimeríthetetlen végtelensége ugyanis már nem egy rendszerezésre váró pusztá sokféleségként jelenik meg, hanem ízlésítéleteink közvetlenül átélt tárgyaként, amely lehetőséget nyújt a fenséges meghatározott filozófiai jelentőséggel bíró fogalmának tematizálására.

A fenséges-analízisre az *Itélőerő kritikája* első főrészében, *Az esztétikai ítélőerő kritikája* című egységben kerül sor, amellyel a filozófus jelezni kívánja, hogy itt a szubjektum számára közvetlenül feltáruló természeti világra, mint a téridőbeli szemléletben feltáruló jelenségek összességére vonatkozó megjelenítések játszanak központi szerepet. Ezen a szinten az individuum a természetre már nem úgy tekint, mint a tiszta értelem kategóriái által rendszerezett elvont viszonyrendszerre, hanem mint tetszésünk, illetve nem-tetszésünk konkrét tárgyára, vagyis az észmeghatározottságokkal bíró ember közvetlenül, eleven érző- és megítélő-képességgel felruházott lényként helyezkedik szembe a természeti totalitással.

A fenséges érzésének elemzésekor Kant ugyanis egy olyan elvet keres, amely semmilyen tekintetben nem nevezhető természetinek, hanem szükségszerűen az észhez, mint az ember empirikus (végesként elgondolt) részét az érzékin-túli szférával összekapcsoló közvetítő instanciához kötődik. A fenséges fogalma az esztétikai szinten az ész e tulajdonságából származik. Kant e premisszák rögzítése után lát hozzá a fenséges fogalmának analíziséhez. A meghatározás első fokaként a fenséges úgy jelenik meg számunkra, mint ami összemérhetetlenül nagy. Ebből közvetlenül adódik az a kérdés, hogy egyáltalában milyen jelentéssel bír a nagyság fogalma. Kant ugyanis két eltérő nagyságtípus között tesz különbséget: az első esetben egy általában vett tetszőleges nagyságról, a másodikban viszont egy a szemlélet számára megragadhatatlan, azt mindenkor felülmúló nagyságról beszél. Az utóbbi esetében a fogalom azt is tartalmazza, hogy az adott dolog a pusztá esztétikai szemlélet szempontjából túlhatalommal rendelkezik felettünk, ereje és kiterjedése meghaladja véges lény-mivoltunk által determinált képességeinket. Ebből már könnyen levezethető az összemérhetetlen nagyság fogalma is, amely a kanti meghatározás szerint „minden összehasonlításon túl nagy”.¹ Miáltal mondhatjuk azonban bármiről is, hogy meghatározott nagysággal, kiváltképp összemérhetetlen nagysággal bír? Kant szerint bármiféle nagyságról kizárólag a reflektáló ítélőerő működése révén szerezhetünk tudomást, és a nagyság-meghatározásnak mindig egy meghatározott mértékre vonatkoztatva kell végbemennie. Lényegi kérdésként jelenik meg az, hogy e mértéket honnan származtathatjuk? A jelenségek világában mértéket az emberi megismerés a különböző nagyságbecslések által próbál felállítani, amely az esztétikai megjelenítés tárgyaként adódó jelenségek egyetlen szemléletben

---

¹ Kant 2003. 160. o.

történő megjelenítése (komprehenziója) szempontjából játszik kitüntetett szerepet. Ahhoz ugyanis, hogy egy jelenségben (természeti tárgyban) fel-tároló sokféleség nagyságáról többé-kevésbé adekvát ismeretekhez jussunk, az adott tárgyat szintetikus egységben kell megragadnunk.

Ebből is látható, hogy Kant valójában két különböző nagyságbecslést különít el, amelyek által az esztétikai megjelenítés egyáltalán lehetségessé vá-lik. A matematikai nagyságbecslésben a központi mozzanatot az *apprehenzió* képezi, amely az egész részeinek egymás után történő felfogását (megraga-dását) jelenti. Ezt egészíti ki az esztétikai nagyságbecslés, amelynek eszköze a képzelőerő, központi kategóriája pedig a *komprehenzió*, amely a felfogott elemek egyetlen személeti egységben való egyidejű megjelenítését foglalja magában. Véges tárgyak esetében a nagyság meghatározása *apprehenzió* és *komprehenzió* szükségszerű egysége által valósul meg, amikor is a képzelő-erő képes az egymás után megragadott részeket szintetizálni. A véges jelenségvilágban a mérték voltaképpen e két funkció közvetítésével jön létre, vagyis itt mindig egy változó értékkel van dolgunk, mert változó nagyságúak a szemléletben adódó tárgyak is, de minden esetben végesek, s ily módon összemérhetők egymással. Kant azonban nem elégszik meg ennyivel, hiszen ahogyan a fenséges első definíciójában kimondta, ez mindenkor az össze-mérhetetlen nagysággal egyenlő. Az előbbiekből világos, hogy e nagyság sem a matematikai, sem az esztétikai nagyságbecslés számára nem adódhat, mi-vel ezek csak véges terjedelmek egybefogására képesek. E tényből egyenesen következik, hogy a fenséges esetében a felfogott elemek egyetlen szemlélet-ben történő együttlátató szintézise, kanti terminusokkal az *apprehenzió* *komprehenziója* teljességgel lehetetlen. Ezen a ponton kell a filozófusnak segítségül hívnia az észet, amely transzcendentális eszméi által (eredendő természetes hajlamából következően) mindenkor az abszolút egészként (egészlegességként) elgondolt totalitás megragadására törekszik, más szavak-kal: mindenkor feltétlen igényként jelenik meg számára a totalitás elgondo-lása. Kell tehát lennie egy intellektuális mércének, amely kizárólag az ész sajátja lehet, ez pedig nem más, mint a transzcendentális ideaként megjelenő végtelen, amely a fenséges érzéséhez szükséges intellektuális egybefogás alapmértékéül szolgál. A *komprehenzió* azonban nem nélkülözheti a kép-zelőerő tevékenységét sem, mert a fenségesség érzése nem jönne létre a puszt-a észideák elgondolása által, hanem szüksége van a természet nyers túl-hatalmára, amelyet a képzelőerő egységéről egységre haladva minden áron megpróbál szintetizálni. Ezért az esztétikai nagyságbecslés számára mégis-csak léteznie kell a „legnagyobb”-nak, mert az empirikus szemlélet tárgya-ként megjelenő természet téridőbeli kimeríthetlensége meghaladja a kép-zelőerő véges képességét, ezért a képzelőerő és az ész összehangolására van

szükség az utóbbi által feltétlenül követelt totalitás egybefogásához. Ezen a ponton történik meg a képzelőerő ész általi kibővítése, amelynek eredményeképpen az individuumban megszületik a fenséges érzése. A kanti fenséges-meghatározás itt egy további, immár végleges kiegészítéssel bővül: „fenséges az, aminek már puszta elgondolni tudása is az elme egy olyan képességét bizonyítja, amely felette áll az érzékek minden mércéjének”.² A filozófus eredeti szóhasználatától eltérve, de a gondolatmenet tartalmi koherenciáját megtartva tételezhetjük, hogy az észhasználat által megkövetelt végtelenség-gel összehasonlítva minden más végtelenség szükségszerűen kicsinek kell, hogy bizonyuljon. Ebből is látható, hogy a fenséges forrása sohasem az érzéki természetben keresendő, mert az érzéki világ mennyiségileg ugyan kimeríthetetlen totalitást alkot, de ennek intellektuális szintézisére csak egy olyan fakultás képes, amely minőségileg halad meg minden érzéki meghatározottságot. Miért beszél Kant ennek ellenére mégis a természeti dolgokra vonatkozó nagyságbecslésnek a fenségesség érzésével összefüggésben játszott nélkülözhetetlen szerepéről? Ahogyan már korábban utaltunk rá, a keresett érzés felkeltéséhez az észfunkciókon túl szükség van a külső természet „nyers” erejére is. Ez a túlerő látszólag a teljes jelentéktelenség állapotát kölcsönzi az individuumnak, de egyben lehetőséget is teremt számára, hogy az egyedül benne fellelhető intelligibilis képességek felhasználásával morális értelemben képes legyen felülkerekedni a természet vak és személytelen hatalmán.

Ezzel összefüggésben szögezi le Kant azt a nagyon fontos kitétel, hogy a keresett érzést csak egy olyan létszférával való közvetlen érintkezés válthatja ki az individuumból, amelyből testi-természeti lény-mivolta következtében ő is részesedik, de képes ezzel szemben egy, radikálisan különböző létmeghatározottságok által szerveződő önálló világot megjeleníteni. Ezt az alábbi kanti meghatározások is egyértelműen tükrözik: „a természet csak azon jelenségeiben fenséges, amelyek felkeltik bennünk végtelenségének eszméjét”.³ Ennek közvetlen következményeként beláthatóvá válik a fenséges-meghatározás második lépcsőfokának adekvát jelentése is: „fenséges az, amivel összehasonlítva minden más kicsi”⁴

Más megfogalmazásban: az észeszmék által posztulátumként megkövetelt végtelenséggel összehasonlítva minden más végtelenség kicsinek bizonyul. Az ezzel szemben támasztott feltétlen imperatív igény pedig a korábbiakban „érzékin-túli”-ként megjelölt ontológiai szféra kitüntetett mozzanatát jelenti, amely megteremti az individuum végérvényes morális meghatározottságának lehetőségfeltételét.

---

² Id. mű, 163. o.

³ Id. mű, 168. o.

⁴ Id. mű, 162. o.

Az eddigi elemzések révén megmutatkozott, hogy fenségesnek csak az ész transzcendentális ideáinak azon használatát nevezhetjük, amely a képzelőerővel összhangban működve képes a totalitást önmaga számára megjeleníteni és a természet mennyiségi végtelenjét e totalitás tükrében szemlélni. Az ily módon jellemzett észhasználattal szemben valóban minden egyéb észhasználat szükségszerűen kicsinek kell, hogy bizonyuljon, mivel az észrt illeti meg az a feladat, hogy az individuumot arra sarkallja, hogy önmagát mint a természetiségtől teljesen független, autonóm személyiséget gondolja el, aki képes magában életre hívni és a személytelen természeti totalitással való eredendő oppozíció révén erre a létrégióra alkalmazni a minden természeti meghatározottság szubsztrátumát jelentő intelligibilis meghatározottságokat, amelyek szerepe nem más, mint az ész (a benne rejlő természetes hajlam által biztosított) transzcendentális működése által érvényesülő totalitás-elv megjelenítése. Az észképesség fenti használatából következően az individuum minden esetben maga teremti önmaga számára a törvényt, illetve azokat a posztulátumokat, amelyeken a törvény alapul. Ilyen posztulátumként jelenik meg a végtelen elgondolására irányuló törekvés is, mert ugyan mindvégig pusztá eszme marad, hiszen az individuum tudatában van annak, hogy képzelőereje sohasem lesz képes egységbe foglalni a végtelenséget (az egyediségükben megragadott elemek egyetlen szemléleti egységbe történő belefoglalása, az *apprehenzió komprehenziója* lehetetlennek bizonyul), azonban elindítja egy olyan úton, amely a végtelen tökéletesedés irányába vezet. Emiatt kell az eszes individuumnak minden áron törekednie az észeszmék realizálására, és ez a törekvés az, amely a tulajdonképpeni fenségesség mozzanatát konstituálja, őt végérvényesen kiemeli a természeti determinizmus keretei közül. Ugyanis a természeti világból éppen ez a komponens hiányzik, mivel a természet, minden hatalma és ereje ellenére pusztán önnön határainak téridőbeli kitöltésére képes, öntudatlanul, önmagába zártan létezik. Az észideákat működtető individuum e specifikus meghatározottsága tárja fel a tiszta gyakorlati ész érzékin-túli birodalmát, amelynek legfontosabb alappilléreit Isten, Szabadság és Halhatatlanság abszolút végcélként kitűzött ideái alkotják. A végtelen megjelenítésének posztulátuma, és a „fenségesség” érzése szükségszerűen össze kell, hogy kapcsolódjon Isten létének tételezésével. Isten, a *Legfőbb Jó* foglalataként a morális meghatározottságokkal bíró individuum számára éppoly eredendő követelményt támaszt az abszolút végcél irányába történő elindulásra, mint ahogyan az észeszmék az esztétikai szinten feltétlen igényt támasztanak a jelenségek összességeként elgondolt természeti világ, mint mennyiségi értelemben vett totalitás elgondolására. Az isteneszme ugyanazt az öntökéletesítést hívja életre, mint a végtelen eszméje, mert mindkét esetben az önálló személyiség

által megteremtett olyan erkölcsi alapkövetelményekről van szó, amelyeknek megfelelően az individuum sohasem egy külső tekintélyhez, hanem minden esetben az önmaga által létrehozott erkölcsi világrend szabályaihoz igazodik. Mindkét esetben a szubjektum legnagyobb szabadsága tételeződik, mert a *Legfőbb Jó* nem egy transzcendens teremtő által az egyénre kényszerített követelmény, (amely esetben sohasem beszélhetnénk szabadságról, hanem csak vak félelemről, vagy az ebből származó engedelmes tiszteletről), hanem egy önmaga által kitűzött végcél, az észeszmék feltétlen totalitás-igénye mint az individualitás magán-és magáért való létmeghatározottsága ebből következően az ember mint eszes lény konstitutív mozzanatát képezi.

A fentiek alapján láthatóvá vált, hogy a metafizika, mint az ember antropológiai meghatározottságában eredendően benne rejlő természetes hajlam hívja újra és újra életre a transzcendentális ideák feltétlen (a végtelen totalitására irányuló) követelő erejét az eszes individuumot a természeti-ségtől elválasztó „érzéken-tüli” meghatározottság legfontosabb mozzanatát jelenti. Kizárólag e metafizikai princípium alapján lehetséges Kant számára egy olyan végtelen-fogalom posztulálása, amely létszerűen (tulajdonképpen ontológiai meghatározottsága révén, amely nem más, mint a végesség és a végtelenség birodalma közötti önmagában megszüntethetetlen szakadék) különül el az összes egyéb végtelen-meghatározottságtól. Az e végtelen-fogalommal szemben támasztott, a korábbiakban már említésre került feltétlen igény az „érzéken-tüli” szféra (a magánvaló eszmék időnkívüli birodalmát magában egyesítő szabadságfogalom illetékességi területe) legfontosabb mozzanatát képezi. Hiszen a szabadság egyedül az egyáltalában vett moralitás lehetőségfeltételeként, ezen keresztül pedig az individuum valamennyi cselekedetének etikai értékelhetőségét is megalapozó princípiumként töltheti be filozófiai funkcióját. Ennek fényében igazolást nyer, hogy az emberi szabadság egyik kitüntetett aspektusát felszínre hozó fenséges-érzés sohasem a pusztá receptivitás képességével felruházott érzékeink számára feltáruló természeti jelenségvilágban, hanem kizárólag az abszolút totalitás komprehenzióját szüntelenül követelő intelligibilis karakterrel bíró észeszmékben keresendő. E tézis relevanciáját tükrözi Kant határozott és precíz különbségtétele matematikai és dinamikai fenségesség között⁵, amely rendszere architektonikus szerkezetéből következően analóg *A tiszta ész kritikájában* vázolt kategória-, illetve antinómia-tan kimunkálása során alkalmazott felosztással. A matematikai fenségesség az észeszmék által sarkallt képzelőerőnek önmaga végességét meghaladó, a mennyiségi kimeríthetetlenség irányába való állandó túllendülésében érhető tetten, amely reális eredményekkel ugyan nem szolgál, de az individuumot ráébreszti arra az észeslény-mivoltá-

---

⁵ Kant 2003. 160. skk. o. 173. skk. o.

ban rejlő határtalan képességre, amely megteremti számára a természeti determinizmustól való elszakadás lehetőségfeltételét.

Vizsgálódásunk eddigi eredményeire támaszkodva érvelhetünk amellest, hogy *Az ítélőerő kritikájában* tematizált fenséges-elemzés és *A gyakorlati ész kritikája* voltaképpeni filozófiai magvát alkotó észposztulátumok között szükségszerű összefüggés mutatható fel, amelynek következtében az ember-világ oppozíció eredendően radikálisan elkülönülő két tagja közti közvetítés lehetősége is megteremtődik a természeti univerzum „nyers” és ezért mennyiségileg felülmúlhatatlan túlhatalmának egy teljességgel új szempontot előtérbe helyező megközelítése fényében. Ez azért lehetséges, mert Kant éppen azon a ponton méri össze az individuumot a természettel, ahol a viszony két tagja elsődleges (pusztán fizikai) létmeghatározottságuk tekintetében a legélesebben különül el egymástól. Egyedül az individuum végtelenre irányuló intelligibilis nyitottsága teremti meg a látszólag egyetemes természeti determinizmustól való elszakadás lehetőségének feltételét. E nagyszabású, Kant egész életművét a kezdetektől fogva vezérlő filozófiai feladat megoldásához szerves és konstitutív mozzanatként társuló dinamikai fenségeség végső alakját *A gyakorlati ész kritikája Zárszáva*ban nyeri el:⁶ a személyiség a természetiségtől teljességgel elkülönülő önálló világot képező birodalma és a természet fizikai határtalansága között megvalósuló tökéletes összhang következtében az eszes lény képes oly módon reflektálni a világegyetem feltétlen totalitására, mint ami az észeszmék teljesség-elve révén a végtelenre eleve nyitott, ebből következően a minden empirikus meghatározottság szubsztrátumát⁷ jelentő „érzéken-tüli” szférában is részesedő individuum számára feltétlen csodálat tárgyát képezi.

Véleményünk szerint e diszpozíció teszi lehetővé, hogy a fenséges, mint filozófiai probléma túllépjen pusztá esztétikai meghatározottságán, és hatása áterjedjen a kanti bölcelet morális terepébe. Ember-voltunk intelligibilis, ebből következően elpusztíthatatlan része méltán képezi csodálatunk tárgyát, hiszen önmagában egy olyan végtelenbe tartó tökéletesedés igényét teremti meg, amellyel összehasonlítva valóban minden más, a filozófia hatáskörébe tartozó vizsgálódási területen fellelt végtelenség szükségszerűen kicsinek bizonyul.

A kritikai filozófia által biztosított transzcendentális keretek között konkrét formát öltő, a romantika eszményképéhez is sok szállal kötődő „fenségeség” érzésének jelen tanulmány keretei között véghezvitt elemzése azzal a végkövetkeztetéssel szolgálhat, hogy ezen esztétikai (ebből adódóan az érzé-

---

⁶ Kant 1998. 189. o.

⁷ Ld. Kant 2003. 167-168. o.

kelés feltételeitől elválaszthatatlan) fakultásnak az ész érzékfeletti birodalmával való sajátos kapcsolata a fizikai létmeghatározottságát illetően szükségszerűen „végességre ítéltetett” individuum számára lehetőséget teremt a saját személyisége által hordozott, az emberi lényt a természeti determinizmus korlátai közül végérvényesen kiemelő minőségi (ezért mindenkor aktuálisan adott) végtelenség autentikus megtapasztalására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. Osiris, 2003.

Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Ictus, 1998.